

КОРОЛЬ В.М.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ШКІЛ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЛУГАНЩИНИ У ВІДБУДОВЧИЙ ПЕРІОД (1943-1950 рр.)

Стаття присвячена аналізу кількісних характеристик діяльності навчальних закладів системи трудових резервів Луганщини у період відбудови економіки України. Зокрема, на основі статистичних звітів Ворошиловградського обласного управління трудових резервів досліджується чисельність учнів шкіл ФЗН та гірничопромислових шкіл. Вивчається динаміка змін чисельності та їх причини.

Нині доживає свій вік покоління людей, чиїми руками відбудовувалась зруйнована економіка звільненої від німців України. Їхнє дитинство минуло в умовах війни та окупації, голоду і жахливих нестатків, сирітства і тяжкої праці. Держава терміново потребувала молодих робітничих кадрів, якими б компенсувалися втрачені під час війни трудові ресурси. Тому значній частині “дітей війни” довелося пройти через систему трудових резервів, щоб стати кваліфікованими робітниками заводів, шахт чи транспорту. Внаслідок цього відбувалися відчутні соціальні зміни, зокрема переміщення молоді з села до міста, міграція з одних регіонів до інших. Сьогодні важливо досягнути масштабності пережитих тоді процесів. У цьому контексті необхідно дослідити питання чисельності учнів закладів трудрезервів під час відбудови.

Система державних трудових резервів в умовах тотальної адміністративно-командної економіки була централізованою структурою, що охоплювала майже усі професійно-технічні навчальні заклади країни. Основний масив праць з історії вказаної структури був написаний у радянські роки. Не зважаючи на тенденційність цих робіт, викликаних диктатом офіційної ідеології, вони містять цінну інформацію про кількісні показники діяльності закладів профтехосвіти. Передовсім, це роботи Ф.Блінчевського, А.Веселова, Е.Котляра, М.Пузанова, А.Смирнова, Я.Чадаєва [1-6]. Також варто згадати такі фундаментальні праці радянського періоду, як “Історія робітничого класу Української РСР”, “Історія советского рабочего класса” та “Історія соціалістическої економіки ССРСР”, що оперували даними республіканського та загальносоюзного рівнів [7-9]. За часів незалежності трудові резерви досліджують О.Бомбандьорова та М.Лобода [10; 11]. Питань трансформації радянського суспільства торкаються монографії М.Алфьорова та Л.Ковпак, присвячені міграції населення та соціально-економічним процесам у повоєнній Україні відповідно [12; 13].

Водночас практично відсутні наукові роботи з вивчення чисельності учнівського контингенту закладів системи трудових резервів у межах окремого регіону. Мета даної статті - на прикладі Ворошиловградської (Луганської) області дослідити чисельність учнівського контингенту шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та гірничопромислових шкіл (ГПШ) індустріального району Донбасу у період відбудови економіки України; проаналізувати динаміку змін вказаної чисельності та з'ясувати їх причини.

Зосередження дослідження на одній з областей Донбасу викликано фактом наявності тут винятково потужної мережі закладів трудрезервів, що забезпечувала поповнення колективів підприємств цього промислового регіону молодими працівниками. Увагу приділено передовсім школам ФЗН та ГПШ, оскільки вони становили переважну більшість серед професійно-технічних закладів того часу.

За роки відбудови трудові резерви УРСР випустили близько 1 млн. молодих кадрів, левова частина з яких навчалася саме в школах ФЗН [14, с.98]. Ці заклади готували робітників масових професій для будівництва та промисловості. Їхня діяльність у Ворошиловградській області почала відновлюватися одночасно з відбудовою господарства відразу після визволення від німецької окупації у 1943 р. Мережа цих закладів швидко зростала. Восени 1944 р. вона вже нараховувала 49 одиниць [15, арк.2], а наприкінці 1948 р. було досягнуто рекорду - 184 школи ФЗН [16, арк.6-7зв], після чого зростання мережі припинилося і почалося її поступове зменшення. Для порівняння зазначимо, що майже у всіх областях УРСР кількість шкіл трудових резервів була на порядок нижче. Наприклад, на Сумщині таких закладів максимально було лише 15 одиниць (у 1947 р.) [17, арк.10]. Що ж до співвідношення шкіл та училищ системи трудових резервів Ворошиловградської області, то у різні роки досліджуваного періоду тут існувало від 17 [18, арк.2] до 24 [19, арк.46] училищ усіх типів (ремісничих, залізничних, гірничопромислових, спеціальних ремісничих та гірничотехнічних), де велося навчання висококваліфікованих робітників технічно складних професій.

Ефективний контроль за діяльністю такої великої кількості навчальних закладів потребував від Ворошиловградського обласного управління трудових резервів ускладнення своєї структури. У січні 1949 р. відбувся перехід на дворівневу систему керівництва цією мережею. Були створені 5 міських управлінь трудових резервів: Краснолуцьке, Кадіївське, Лисичанське, Ворошилівське та Ворошиловградське. Між цими територіальними органами, підпорядкованими обласному управлінню, були розподілені усі заклади трудрезервів крім 22 з них, які продовжували контролюватися безпосередньо на обласному рівні [20, арк.10-12].

У кожному з досліджуваних навчальних закладів одночасно мали навчатися від 100 до 600 осіб. Як і для решти регіонів планова чисельність учнівського контингенту шкіл ФЗН для Ворошиловградської області встановлювалася Головним управлінням трудових резервів. План не ув'язувався з реальністю, а його завищені вимоги ніколи не виконувалися. Так, у 1944-1945 рр. при планові близько 14 тис. осіб фактична кількість учнів жодного разу не перевищувала 11,5 тис. осіб [15, арк.15]. Найбільший розрив між планом набору та фактичною наявністю учнівського контингенту під час навчання зафіксовано 1 січня 1948 р., коли на запланованих 57990 навчальних місцях реально нараховувалось 31533 учні [21, арк.1-3]. Вже через місяць план почав коригуватися у бік зменшення і навесні-влітку 1948 р. становив 46 тис. [21, арк.16-19], а на кінець року взагалі близько 37 тис. осіб [20, арк.23-24зв.]. У районах же поза межами Донбасу справи з наповненням місцевих професійно-технічних закладів, зазвичай, йшли набагато краще.

Переважає більшість юнаків, що потрапляли до шкіл ФЗН Донбасу, примусово мобілізувалися з усієї території України, а також частково з Білорусії, Молдавії та західних областей Росії. В основному це була сільська молодь військовозобов'язаного віку. Зібрати та вчасно доставити її до місця призначення часто було організаційно складно. До того ж хлопці уникали призовів до зазначених закладів Донбасу через їхню віддаленість та погану репутацію [22, с.216-217; 23, с.138,136-138]. У мобілізаційних планах заздалегідь чітко розписувалось, куди мають прибувати ешелони з молоддю і як вона має розподілятися. Втім, призовні кампанії розтягувалися на кілька місяців. Зазвичай на практиці з'ясовувалося, що частина юнаків у дорозі встигала втекти, багатьох з прибулих не можна було зарахувати до навчальних закладів через відсутність паспортів та інших документів; траплялися тяжкохворі і навіть інваліди, яких теж надсилали сюди в умовах тотального недобору. Наприклад, з 185 осіб,

направлених у жовтні 1947 р. до школи ФЗН №100 з Ізмаїльської області, 29 були визнані непридатними до праці за медичними показниками [24, арк.27]. З прибулих у серпні 1948 р. у розпорядження Ворошилівського міського управління трудових резервів 2011 хлопців зарахувати до навчальних закладів змогли лише 1385 осіб [25, арк.113]. Таким чином, доводилося починати роботу з неповним контингентом, частково поповнюючи його пізніше за рахунок додаткових партій призовників.

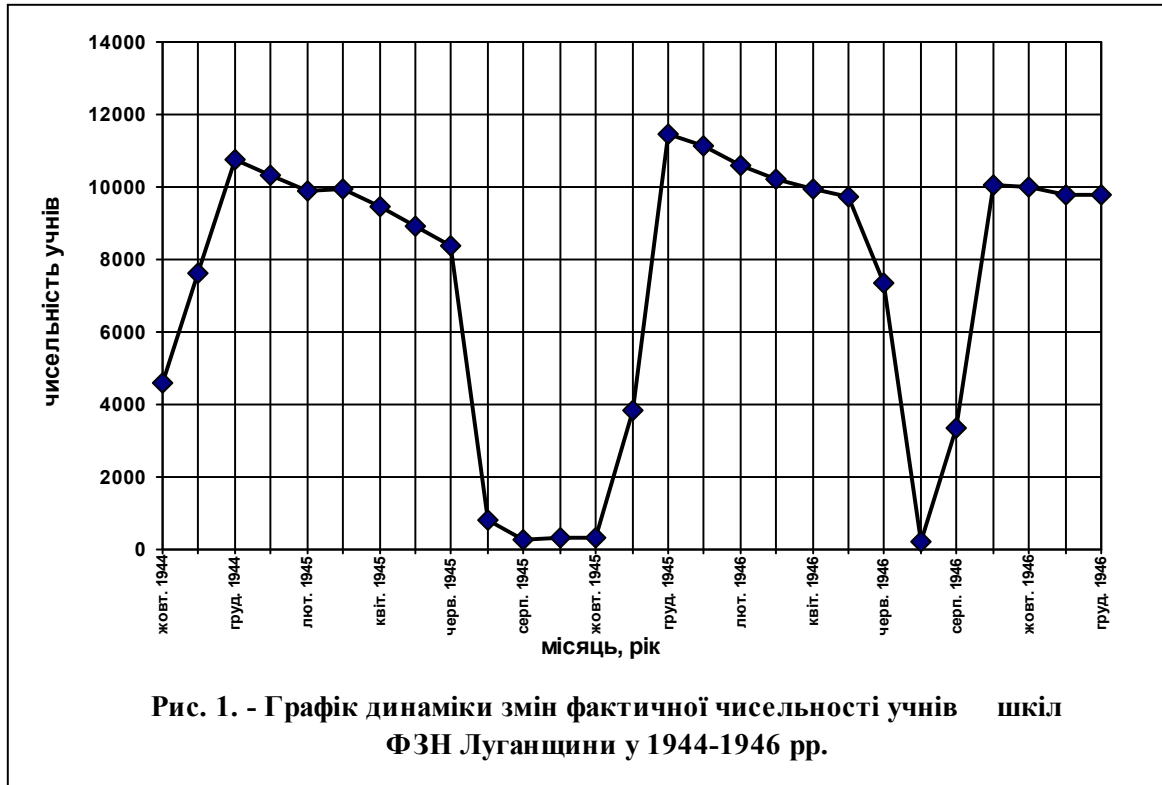
Впродовж періоду навчання доволі значна частина учнів вибувала достроково. Особливо розповсюдженими були самовільні залишення навчальних закладів, причиною яких ставали чуже, незвичне для сільських хлопців оточення, незадовільне харчування і матеріально-побутові умови, а також непрофесійність навчально-педагогічного персоналу, зокрема, побиття і погрози фізичною розправою [26, арк.7-8; 27, арк.18]. Кількість втеч зростала. Наприклад, за січень 1945 р. зі шкіл ФЗН Ворошиловградської області втекли 478 [15, арк.4], за січень 1946 р. - 747 [27, арк.1], а за січень 1948 р. - вже 1100 осіб [21, арк.1-3]. Траплялися заклади, де самовільні залишення набували катастрофічних розмірів. Так, за січень-травень 1949 р. у школі ФЗН №5 втекли 26% контингенту, у школі ФЗН №165 - 29%, а школа ФЗН №146 з цієї причини взагалі втратила 38% учнів [27, арк.293]. Зазначимо, що з училищ, які зазвичай наповнювалися місцевими підлітками, тікали набагато рідше. Типовим прикладом є ситуація, коли взимку-навесні 1950 р. самовільно залишили навчання 4,4% всіх учнів шкіл ФЗН і ГПШ та лише 0,4% контингенту училищ [19, арк.22]. Приблизно від 10 до 50% "дезертирів" вдавалося відразу повернути зусиллями працівників системи трудових резервів, міліції та органів влади за місцем проживання втікачів. Решту розшукували і судили як кримінальних злочинців на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. [29, с.105].

Серед інших причин дострокового вибуття були хвороби, мобілізація до Червоної армії та порушення дисципліни. Внаслідок серйозних захворювань щомісяця вибували від кількох десятків до 200-300 осіб. Призови "фезеушників" до армії були нечисельними (порядку кількох десятків осіб на місяць) і практично повністю припинилися з червня 1945 р. після перемоги у війні над Німеччиною. Що ж стосується виключень учнів з навчальних закладів "за грубі порушення правил внутрішнього розпорядку", то їм передували арешти і засудження за кримінальні злочини. Здебільшого це були крадіжки та хуліганство. Наприклад, у 1949 р. 99 осіб були заарештовані за крадіжки, 122 - за хуліганство, 23 - за порушення виробничих обов'язків. Ще 105 осіб були засуджені за різні злочини, скоєні до вступу у заклади трудових резервів. Дев'ятьох юнаків відрахували після арешту органами Міністерства державної безпеки [19, арк.3]. Також траплялося, що учнів шкіл ФЗН та ГПШ за розпорядженням обласного управління переводили до училищ чи аналогічних навчальних закладів сусідніх областей.

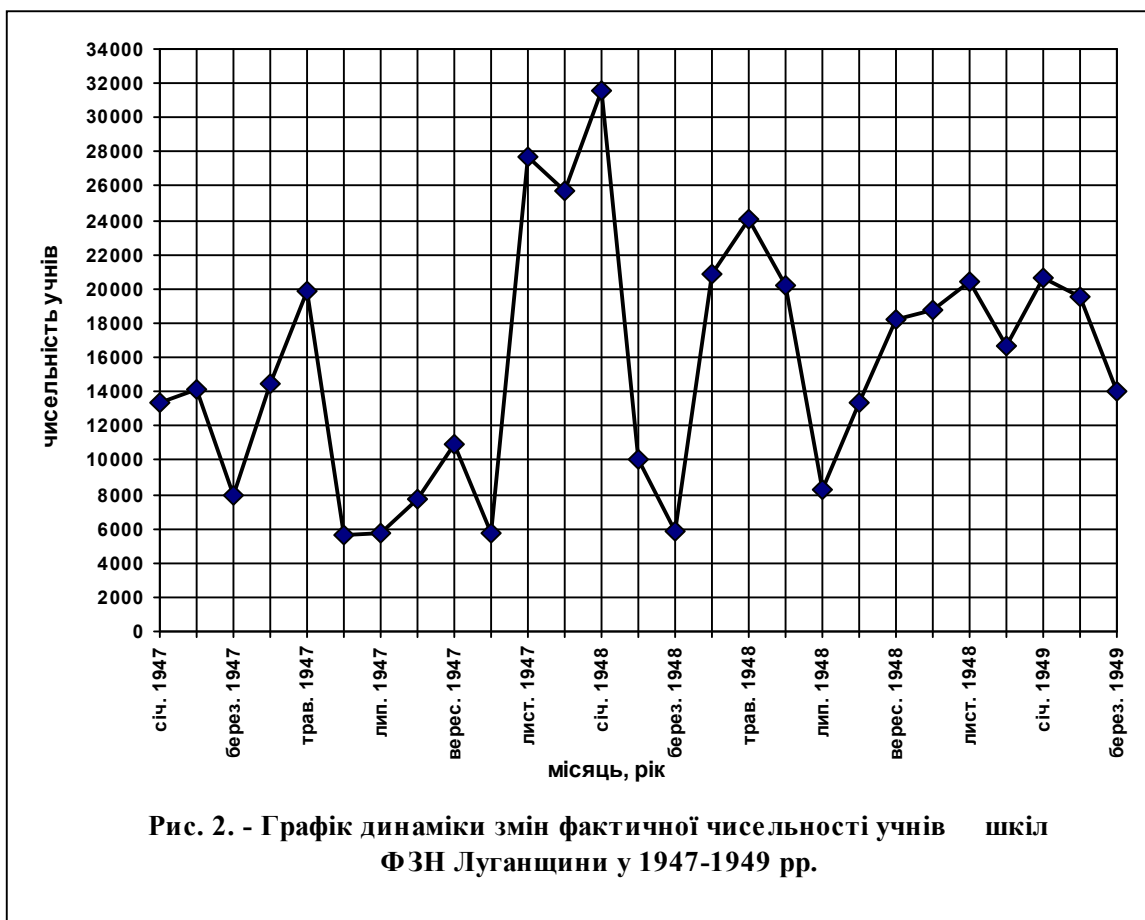
Досліджуючи фактичну чисельність учнів шкіл трудових резервів Луганщини у роки відбудови, необхідно виокремити два періоди діяльності мережі цих закладів. Ці періоди відрізняються характером і динамікою змін зазначеної чисельності. Перший період охоплює другу половину 1943 - кінець 1946 рр., а другий тривав впродовж 1947-1950 рр. За матеріалами щомісячних статистичних звітів, що зберігаються у фонді "Ворошиловградське обласне управління професійно-технічної освіти" (Р-2419) Державного архіву Луганської області, можемо графічно зобразити кількісні показники основних частин обох періодів.

Впродовж першого періоду спостерігається циклічність наповнення учнями шкіл ФЗН та одночасного повного розвантаження закладів під час передачі випускників підприємствам (див. рис.1). Чітко видно шестимісячні проміжки, впродовж яких

відбувалася підготовка майбутніх робітників. У 1944-1945 рр. пік чисельності учнів припадає на грудень, а в 1946 р. - на вересень, оскільки призовна кампанія цього року була проведена швидше. Протягом наступних за піками місяців бачимо поступове зменшення кількості контингенту внаслідок дострокового вибуття та переводу до інших закладів. Найбільше учнів у перший період нараховувалось у грудні 1945 р. (11466 осіб) [15, арк.15], а найменше - у липні 1946 р. (226 осіб) [28, арк.6].

Другий період діяльності шкіл трудових резервів Ворошиловградської області характеризується різким збільшенням їх кількості та, відповідно, загального учнівського контингенту (див. рис.2). Саме в цей час було досягнуто рекордної фактичної чисельності учнів у 31533 особи (січень 1948 р.) [21, арк.3]. Ще однією ознакою даного періоду є той факт, що повного розвантаження мережі досліджуваних навчальних закладів більше не відбувається. Найменше з зафіксованих значень відповідної чисельності - 5619 осіб (червень 1947 р.) [30, арк.6]. Це пов'язано з тим, що нові школи комплектувалися і включалися у навчальний процес по мірі їх створення, тому передача випускників на промисловість різними закладами розходила у часі. Ще в цей період відбувається навчання майбутніх робітників за програмами, розрахованими на різні проміжки часу. Так, у 1947 р. масово розгорнулася прискорена тримісячна підготовка шахтарів, що проводилася за досвідом подібних програм 1941-1942 рр. [2, с.369]. Цим пояснюються і циклічні тримісячні сплески різної величини на графіку, що прийшли на зміну "синусоподібності" першого періоду. Крім того з кінця 1947 р. термін навчання за деякими професіями було збільшено з 6 до 10 місяців. А з 1949 р. школи ФЗН, що готували кадри для вугільної та гірничорудної промисловості, взагалі реорганізували у гірничопромислові школи. Для значної частини ГПШ також встановлювався десятимісячний термін навчання, що давало змогу досягти кращої кваліфікації випускників [2, с.369].

Абсолютні показники дострокового вибуття учнів зростали, але відносні величини залишалися приблизно на рівні попереднього періоду. Наприкінці 1940-х рр. поширилося явище повторної підготовки у системі трудових резервів. Юнаки, які вже раніше здобули професію у закладах профтехосвіти, внаслідок неухвальної та бажання виконати план з боку призовних комісій та дирекцій шкіл знову потрапляли на навчання. Оскільки керівництво закладів не було зацікавлене у розголошенні таких фактів, то весь масштаб даного явища з'ясувати вкрай важко. Втім існують підстави зробити висновок, що мова йде як мінімум про кілька сотень осіб на рік. Так, у 1949 р. було виявлено 477 подібних випадків [31, арк.219-220]. З метою економії державних коштів особи, які вже отримали робітничу кваліфікацію, переводились працювати на підприємства, незважаючи на те, що частина з них хотіла змінити свою спеціальність.

Таким чином, планової чисельності учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів у Ворошиловградській області досягти жодного разу не вдалося, тому часом владі доводилося її зменшувати. Частина прибулої з інших регіонів молоді не зараховувалась до шкіл через відсутність документів чи медичні протипоказання. За динамікою змін фактичної чисельності учнів виділяється два періоди. Перший період характеризується чітко вираженою циклічністю, одночасним наповненням і розвантаженням усіх досліджуваних закладів. Другий - різкими збільшеннями контингенту, нерівномірністю наповнення і відсутністю повного розвантаження мережі, спричиненими неодноразовим початком навчання та появою розбіжностей у

тривалості програм підготовки робітників різних професій та кваліфікацій. Поступове зниження чисельності учнів під час навчання було наслідком їх дострокового вибуття, найголовнішою причиною якого ставали самовільні залишення шкіл ФЗН та ГПШ. Зменшення контингенту також відбувалося внаслідок захворювань, арештів за кримінальні злочини, переводів до інших закладів та поширення явища повторного навчання. У ході подальших досліджень важливо порівняти відповідні показники Луганщини та інших областей, а також провести всебічний аналіз характеристик учнівського контингенту училищ системи трудових резервів.

1. *Блинчевский Ф.А.* Профессионально-техническое образование рабочих / Ф.А.Блинчевский, Г.И.Зеленко. - М.: Трудрезервиздат, 1957. - 160 с.
2. *Веселов А.Н.* Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н.Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.
3. *Котляр Э.С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С.Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.
4. *Пузанов М.Ф.* Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко. - К.: Вища школа, 1980. - 296 с.
5. *Смирнов А.В.* Изменения численности и состава рабочих тяжелого машиностроения СССР в годы четвертой пятилетки (1946-1950) / А.В.Смирнов // Изменение в численности и составе советского рабочего класса: сборник статей / отв. ред. Д.А.Баевский. - М.: Издательство АН СССР, 1961. - С.231-255.
6. *Чадаев Я.Е.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Я.Е.Чадаев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Мысль, 1985. - 494 с.
7. *Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. - К.: Наукова думка, 1967. - Т.2. / Відпов. ред. І.О.Гуржій. - 507 с.*
8. *История советского рабочего класса: в 6 т. / Гл. ред. Хромов С.С. - М.: Наука, 1987. - Т.4: Рабочий класс СССР в годы упрочнения и развития социалистического общества, 1945-1960 гг. / Отв. ред. Тельпуховский В.Б. - 519 с.*
9. *История социалистической экономики СССР: в 7 т. - М.: Наука, 1980. - Т.6: Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма, 1946-начало 1960-х годов / Отв. ред. И.А.Гладков. - 589 с.*
10. *Бомбандьорова О.А.* Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) / О.А.Бомбандьорова // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Відп. ред. М.І.Шкіль, укл. П.В.Дмитренко. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. - Вип.35, Ч.4: Педагогічні та історичні науки. - С. 201-210.
11. *Лобода М.* Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / М.Лобода. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - Випуск 11. - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - С. 340-350.
12. *Алфьоров М.А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.): монографія / М.А.Алфьоров. - Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. - 192 с.
13. *Ковпак Л.В.* Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. / Л.В.Ковпак. - К.: Наш час, 2007. - 248 с.
14. *Терещенко Г.И.* Братская помощь великого русского народа в подготовке кадров рабочего класса Украины в системе трудовых резервов (1946-1950 гг.) / Г.И.Терещенко, Л.И.Гордиенко // Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 янв. 1979 г.) / Отв. ред. А.М.Черненко. - Днепрпетровск: Проминь, 1979. - С. 94-98.
15. Держархів Луганської області, ф.Р-2419, оп.6, спр.1, 16 арк.
16. Там само, спр.7, 24 арк.
17. Держархів Сумської області, ф.Р-3369, оп.1, спр.18, 56 арк.
18. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.6, спр.4, 12 арк.
19. Там само, оп.1, спр.22, 188 арк.
20. Там само, оп.6, спр.8, 14 арк.
21. Там само, спр.7, 24 арк.
22. *Король В.М.* Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943-1950 рр.) / В.М.Король // Сумський історико-архівний журнал. - 2011. - №XIV-XV. - С.213-219.
23. *Король В.М.* Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини / В.М.Король // Сумський історико-архівний журнал. - 2012. - №XVI-XVII. - С.133-141.

24. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.1, спр.23, 153 арк.
25. Там само, спр.28, 152 арк.
26. Там само, спр.22, 188 арк.
27. Там само, спр.16, 307 арк.
28. Там само, оп.6, спр.3, 11 арк.
29. Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся / под общ. ред. К.П.Горшенина. - М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. - Т.1. - 516 с.
30. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.6, спр.6, 23 арк.
31. Там само, оп.1, спр.17, 275 арк.

Король В.М. Численность ученического контингента школ системы трудовых резервов Луганщины в восстановительный период (1943-1950 гг.)

Статья посвящена анализу количественных характеристик деятельности учебных заведений системы трудовых резервов Луганщины в период восстановления экономики Украины. В частности, на основе статистических отчетов Ворошиловградского областного управления трудовых резервов исследуется численность учеников школ ФЗО и горнопромышленных школ. Изучается динамика изменений численности и их причины.

Korol V.M. The number of students of Labour Reserves system schools of Lugansk region in the Recovery period (1943-1950)

The article analyzes the quantitative characteristics of the educational institutions of the Labour Reserves system in Lugansk region during the recovery of Ukrainian economy. In particular, the number of students of factory training schools and mining schools is explored on the basis of statistical reports of the Voroshylovgrad region Labour Reserves Department. The number dynamics and its causes are studied.